

Qarabağın ensiklopedik ziyalı Həsənəli xan Qaradaği

Hasan Ali Khan Garadaghi, the encyclopedic intellectual of Karabakh

Novruz Nuriyev/ Novruz Nuriyev

*Institute of History of Science,
Azerbaijan National Academy of Sciences
novruz.nur@mail.ru*

ORCID ID: 0000-0003-0892-8041 Daxil oldu Received: 03.03.2022 Qəbul olundu Accepted: 15.03.2022	Xülasə. Şuşalı Həsənəli Xan Qaradaği XIX əsr Qarabağ ziyalı mühitinin ensiklopedik simalarından biri kimi tanınır. O, Azərbaycan maarifçiliyi, filologiyası, tarixşünaslığı və ədəbi-mədəni həyatı sahəsində çoxşaxəli fəaliyyət göstərmişdir. Məqalədə Həsənəli xan Qaradağının həyatı, pədaqoji və ədəbi fəaliyyəti, tərcüməçilik sahəsindəki işləri və onun Azərbaycan tarixi ilə bağlı yazdığı “Qarabağnamə” əsəri təhlil olunur. Müəllifin “Vətən dili” dərsliyinə daxil edilmiş pədaqoji şeirləri və rus klassiklərindən etdiyi tərcümələr maarifçilik baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Həmçinin, “Qarabağnamə” əsəri Qarabağ xanlığının coğrafiyası, toponimləri və siyasi tarixi ilə bağlı sanballı mənbə kimi təqdim olunur. Əsərdə Pənəhəli xan və onun varislərinin fəaliyyəti, Qarabağda şəhərsalma və qalaların inşası, həmçinin bir sıra yer adlarının mənşəyi barədə mühüm məlumatlar yer alır. Həsənəli xan həm də folklorşünashq və xəttatlıq sahələrində fəaliyyət göstərmiş, Sarı Aşığın yaradıcılığı və xalq ədəbiyyatına dair dəyərli qeydlər aparmışdır. Tədqiqatda Qaradağının çoxşaxəli elmi-ədəbi irsinin müasir elmi kontekstdə əhəmiyyəti göstərilir. Açar sözlər: Həsənəli xan Qaradaği, Qarabağnamə, Azərbaycan maarifçiliyi, Qarabağ tarixi Abstract. Hasan Ali khan Garadaghi, originally from Shusha, is recognized as one of the encyclopedic figures of the 19th-century intellectual milieu of Karabakh. He was highly active in various fields, including Azerbaijani enlightenment, philology, historiography, and literary-cultural life. This article analyzes the life of Hasan Ali khan Garadaghi, his pedagogical and literary activities, his work in translation, and his historical work "Karabaghname" related to the history of Azerbaijan. The pedagogical poems included in the author's "Native Language" textbook and his translations of Russian classics hold special significance in the context of enlightenment. Additionally, the "Karabaghname" is presented as an important source on the geography, toponyms, and political history of the Karabakh Khanate. The work includes crucial information on the activities of Pənəhəli Khan and his successors, urban development and fortress construction in Karabakh, as well as the origins of several place names. Hasan Ali khan also contributed to folklore studies and calligraphy, making valuable notes on the creative work of Sarı Ashigh and folk literature. The study highlights the importance of Qaradagh's multifaceted scientific and literary legacy in the contemporary academic context. Key words: Hasan Ali khan Garadaghi, Karabaghname, Azerbaijani Enlightenment, History of Karabakh Резюме. Хасан Али хан Гарадагский, родом из Шуши, признан одним из интеллектуально одарённых фигур Карабаха XIX века. Он участвовал в различных областях деятельности, таких как, азербайджанское просветительство, литературно-культурная жизнь и др. В настоящей статье анализируются жизнь и деятельность Хасан Али хана Карадагского, его педагогическая и литературная деятельность, труды в области перевода, а также его сочинение «Карабахнаме», посвящённое истории Азербайджана. Педагогические стихи, включённые в учебник автора «Родной язык», и переводы русской классической литературы имеют особое значение в контексте просветительства. Кроме того, «Карабахнаме» представлено как важный источник по географии, топонимике и политической истории Карабахского ханства. В произведении содержатся ценные сведения о деятельности Панах али хана и его преемников, об освоении городского пространства и строительстве крепостей в Карабахе, а также об этимологии ряда местных названий. Хасан Али хан также внёс вклад в фольклористику и каллиграфию, оставив ценные записи о творчестве Сары Ашуга и устной народной литературе. Исследование подчёркивает значимость многогранного научного и литературного наследия Гарадаги в контексте современного академического дискурса. Ключевые слова: Гасаналиага-хан Карадагский, Карабахнаме, азербайджанское просвещение, история Карабаха
---	---

XIX əsrdə Qarabağ torpağının yetişdirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən biri Həsənəli xan Qaradağidir. Azərbaycan ziyalı, şair, pedaqoq, tərcüməçi, filoloq, tarixçi, xəttat və digər elmi-yaradıcılıq sahələrində dövrünün tanınmış şəxslərindən olan Həsənəli xan 1848-ci ildə Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Azərbaycanın qədim tayfalarından olan ustaclu tayfasının nümayəndəsi Həsənəli xanın soyu haqqında dövrün digər ziyalı Mir Möhsün Nəvvab belə qeyd edir: "...Onların əslİ İran vilayəti Qaradağ mahalının nəciblərindəndir. 1220-ci ildə (miladi 1804-cü il) Qaradağdan gəlib Qarabağı özünə vətən edibdir. Əcdadı Səfəvi şahlarının hüsurunda "xəlifeyi-xuləfa" mənəbində olub. İndi Həsənəli ağanın 45 yaşı var. Zəmanəsinin ən arif şəxslərindəndir..." [1, 194]. Həsənəli xanın babası sonuncu Qaradağ xanı Məhəmmədqulu xan idi. Həsənəli xanın atası övladını görmədən dünyasını dəyişdiyi üçün atasının adını daşıyır və buna görə el arasında ona Balaca ağa xan deyirdilər. İlk təhsilini Şuşada rus Qəza məktəbində alan Həsənəli xan burada rus dilinə yiyələnir.

1866-cı ildə qəza məktəbini bitirdikdən sonra Şuşanın maarifpərvər ziyalılarından biri olan Axund Hacı Mirzə Ələkbər Yusifzadədən ərəb və fars dillərini, həmçinin, qədim Şərq klassiklərinin yaradıcılığını öyrənir. Bu dövrdən etibarən özü də bir sıra janrlarda şeirlər qələmə almağa başlayır. Getdikcə Şuşada savadlı bir şəxs kimi tanınmağa başlayan Həsənəli xan şəhər əhalisinin övladlarına bir sıra fənlərdən dərs deməyə başlayır. Şagirdlərinə dərslərini daha yaxşı əzbərləmələri üçün mnemonik metodlarla dərs keçən Həsənəli xan bunun üçün müxtəlif məzmunlu şeirlər qələmə almağa başlayır. Onun təhsil almasında və tərbiyəsində mühüm rol oynayan əmisi Məhəmmədhüseyn ağanın təkidilə 1873-cü ildə Şuşadan Tiflisə köçür. Burada görkəmli dramaturq Mirzə Fətəli Axundov, Aleksey Çernyayevski ilə tanış olan Həsənəli xan pedaqoji fəaliyyətində yeni mərhələyə qədəm qoyur. Dövrün bir sıra ziyalıları ilə birlikdə XIX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanda ilk əsaslı dərs vəsaiti olan "Vətən dili" dərsliyinin tərtib olunmasında bilavasitə iştirak edir. "Vətən dili" dərsliyində Həsənəli xanın bir sıra pedaqoji şeirləri və tanınmış rus şairi İ.A.Krılounun bir sıra təmsillərinin tərcüməsi yer almaqdadır [2, 76, 77]. İ.Krıloun "Oğlan və ilan" («Мальчик и змея») allegorik şeirini Həsənəli xan bu cür tərcümə etmişdir:

İstər ikən balıq dutə, ilan dutub bir uşaq, Parçələnüb qorxudən o vəqt ondə dil-dodaq.
İlan baxub uşaqə: «Aqıl ol, - deyüb, - əgər Artə beylə cür'ətin, çox sana zərər dəgər.

Hifz eylədi bu səfər Allah səni, şükr qıl! Bundan sonrə zərafət etdigini tanı, bil! [3, 44]

Xan Qaradağı həmçinin, Pçelnikova imzası ilə şeirlər yazan A.A.Seydlerin "Tutulmuş quş" («пойманная птичка»), K.D.Uşinskinin "Siçanlar" («мышки») əsərlərini də Azərbaycan dilinə tərcümə edərək, "Vətən dili" dərsliyinə əlavə etmişdir [3, 740]. Həsənəli xanın tərcümə

fəaliyyəti ilə bağlı Mir Möhsün Nəvvab qeyd edir: "...Bizim "Məclisi-fəramuşan"ın üzvlərindən biridir. Bəzən həm farsa, həm də azərbaycanca şeirlər deyir. Şeirləri pərakəndədir, divanı yoxdur. Rus millətinin şairlərindən biri olan Krilovun bəzi təmsillərini nəzmlə tərcümə edib..." [1, 194].

Ədəbi fəaliyyəti pedaqoji həyatı ilə sıx bağlı olan Həsənəli xan Qaradaği ənənəvi qəzəl, müxəmməs janrlarında şeirlərlə yanaşı, təmsillər də qələmə almışdır. Bir sıra müşairələr müəllifi olan Həsənəli xan ədəbi-pedaqoji yaradıcılıqla kifayətlənməmiş, tarix, ədəbiyyat və folklor sahələrinə də müraciət etmişdir. Həsənəli xan Qaradağının Azərbaycan tarixşünaslığında mühüm yerlərdən birini tutan başlıca əsəri onun "Qarabağnamə"sidir. Tam adı "Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və övzaları, Pənah xan, İbrahim xan və Mehdiqulu xan əyyami-hökumətlərinin əksər vəqayə və hekayətləri" olan əsər 1880-ci ildə qələmə alınmışdır. Bu əsər adından da göründüyü kimi, Qarabağ xanlığının tarixi ilə bağlı qələmə alınmış və XVIII əsrin ikinci yarısı və XIX əsrin birinci yarısında Qarabağ torpağında baş verən hadisələrə həsr olunmuşdur. Əsərin 1936-cı ildə Həsənəli xanın oğlu Məhəmməd Qaradaği tərəfindən qələmə alınmış nüsxəsi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunur. Yığcam bir əsər olmasına baxmayaraq, əsərdə tarixşünaslıq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir sıra məqamlar vardır. Əlyazmada qeyd olunur:

"Mən məzkur (adiçəkilən) Həsənəli Qaradağının oğlu, hal-hazırda Ağdam şəhərində (Qarabağ) yaşayan Ağdam rayon torpaq şöbəsinin müfəttiş aqronomu Məhəmməd Qaradaği, mənə tapşırıldığı üzrə gərək rus dilində yazaydım, lakin dövlət orqanları tərəfindən mənə verilmiş vaxt yalnız bir gündən ibarət olduğundan (yəni 1936-cı il 8 may) mərhum Ağamın dəxi kitabının mühüm və lazım yerlərindən iqtibas edərək, aynən (eynilə) türk dilində bir dəftərə köçürməyi lazım bildim". [4, B – 1949]

Giriş sözdən sonra başlıq belədir: "Qarabağın sərhəd və siniri və onda olan məntəqələr, nəhri-əziz və şəhri-qədimlər:"

Birinci abzasda Qarabağın sərhədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir: "Qədim asar □ və təvarixə görə, Qarabağ vilayətinin sərhəd və sinirləri cənub tərəfi Ərəs (Araz) çayıdır, Xudafərin körpüsündən gedir Qazax Dəmirçi Həsənlü camaatının içində vəqə olan "Sınıq körpü"yə ki indi ba istilahi rusi ona "Krasnı most" deyilir. Şimal tərəfi Kür çayıdır, Şərq tərəfi Cavad qəriyyəsidir ki, orada Araz ilə Kür bir-birinə müttəsil olub, gedib dəryayı Xəzərinə mühləq olurlar. Qərb tərəfi böyük dağlardır ki, Gəncənin Qazaq Şəmsəddin xanlığının və Qarabağ iletinin yaylağıdır". [4, B – 1949]

Əsərin müəllifi Qarabağın sərhədləri barədə söz açarkən, bir neçə maraqlı məsələyə, bu diyarın bir sıra toponimlərinə də toxunmuşdur ki, bu da doğma Qarabağ torpağının tarixi

coğrafi sərhədlərinin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətli ola bilər. Qarabağnamələr içərisində bəlkə də ən çox yer adlarının qeyd olunduğu və dəqiq coğrafi məlumatların verildiyi kitablardan biri məhz Həsənəli xanın bu əsəridir. Müəllif yazır: "...Bu halda Qarabağda sərhədimüəyyən budur: Cənub Araz çayı Xüdaferin körpüsündən gedir Cavad, Zərdab və Əlvənd kəndlərinin müqabilinədək, Şərq Kür çayıdır və səmti şimali ki Gəncə ilə Qarabağın sərhəddi olan Goran çayıdır, qərbən Kuhistani Qarabağdır Qarabağ vilayətində əvvəl şəhər ki bina olubdur Bərdə şəhəridir ki, Tərtər çayının üstündə Kür çayının qiblə tərəfində və üç ağacılıqda vaqedir ” [4, B – 1949]

Müəllif daha sonra Qarabağın Bərdə və Beyləqan şəhərlərinin müxtəlif dövrlərdə dağıntılara məruz qalması və yenidən bərpa olunması; Bərdənin ərəblər tərəfindən canişinlik mərkəzi olaraq seçilməsi, Çingiz xanın yürüşləri zamanı xarabazara çevrilən Beyləqan şəhərinin Əmir Teymur tərəfindən abadlaşdırılması və hər iki şəhərin Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə təkrar dağıdılması haqqında məlumat verir. Maraqlıdır ki, Həsənəli xan Qarabağ mahalının suvarma sistemindən bəhs edərkən digər bir “Qarabağnamə” müəllifi olan Əhməd bəy Cavanşirin adını çəkir. Onun öz zəhməti hesabına Vərəndə mahalında dağılmış arxı yenidən bərpa etməsi və kəndlərin təsərrüfat sisteminə verdiyi mənfəəti vurğulayır.

Əlyazmanın birinci fəslində Nadir Şahın hakimiyyəti dövründə Qarabağın Gəncə hakimlərinin əlindən alınması və əhalinin Xorasana sürgün edilməsindən bəhs olunur. Burada ilk dəfə olaraq “Ümum-Azərbaycan bəylərbəyisi” ifadəsi işlənir. Nadir şahın ölümündən sonra Qarabağa geri dönmə Pənahəli xanın yerli Qarabağ oymaqları ilə birgə Qarabağ xanlığının əsasını qoyduğunu yazır.

Əlyazmanın ikinci fəslində isə Pənahəli xanın əsil-nəsəbindən söz açılmışdır. Müəllif yazır: “Pənah xanın əsli-nəsəbi Cavanşir Dizaq elindən və Sarıcalı oymağındadır ki Sarıcalı qədim Bəhmənli elindən bir firqədir ki, əyyami sabiqədə Türkiyə məmləkətindən gəlirlər. Mirzə Adıgözəl nam yazdığına görə belə rəvayət edilir ki, Pənah xanın əsli-nəsəbi Arqun xan Çingizə yetişir, belə ki, dudmani-Çingizənin padşahlığı dağıldıqdan sonra o nəsiləndən biri Gürcistanın Luri qəbiləsinə gəlib gizli yaşayır. Gəncə xanlarının elləri tərəqqi edən zaman isə gəlib Gəncədə xidmət edirmiş.” [4, B – 1949]. Beləliklə, Həsənəli xan Qarabağ xanlarının soyunun Çingiz xan nəslindən gəldiyini bildirir və daha bir “Qarabağnamə” müəllifi olan Mirzə Adıgözəl bəyə istinad edir. Həsənəli xan Qarabağ xanlığının qurucusu Pənahəli xanın müxtəlif vaxtlarda saldıdığı üç qaladan; Bayat, Şahbulaq və Şuşa qalalarının tikintisindən söz açarkən Şuşa qalasının öz adını yaxınlıqdakı Şuşa kəndindən götürdüyünü bildirir. Məhəmməd Həsən xanın Qarabağa yürüşlərindən və Pənahəli xanın Kərim xan Zənd tərəfindən Şiraza aparılması və orada vəfat etməsindən bəhs edən Qarabağ Pənahəli xanın 12 il xanlıq

etdiyini yazır.

Müəllif Pənahəli xanın nəslindən söz açarkən bir sıra coğrafi yer adlarının toponimik mənşəyini də özünəməxsus şəkildə şərh edir. Misal olaraq, Sarıcalı kəndinin adından bəhs edərkən, Pənahəli xanın Çingiz xan soyuna dayanan və Gürcüstandan gəlib Qarabağa yerləşən cəddinin “Sarıca Əli” adlı oğlundan götürüldüyünü qeyd edir. Yaxud Pənahəli xanın atası İbrahimxəlil ağanın Ağdamda tağbənd damı olduğunu, “Ağdam”ın da öz adını buradan götürdüyünü bildirir. Burada yerləşən Araz kəndində İbrahimxəlil Ağanın “qalağı, məşhur imarəti və nişanəsi” vardır.

Əlyazmanın son səhifəsində isə biz artıq İbrahimxəlil xandan söz açıldığını görürük. Müəllif yazır: “İbrahim xan çox tədbirlər (görüb), xüsusən şəhərə hasar çəkdirmək. Şuşanın 28 kilometrliyində daş yolda olan Əsgəran adlanan möhkəm banları da Şuşanı kənar düşmənlərinin hücumundan xilas etmək üçün çəkdirmişdir. Onun hökmranlığında Ağa Məhəmməd şah Qacar iki dəfə Şuşa qalasına hücum etmişdir. Birinci dəfə qaçmış, ikinci dəfə Şuşanı təsəllüt etmiş, özü də Şuşada qətlə yetirilmişdir. Ağa Məhəmməd şah hadisələrinin və ondan sonra rus dövlətinin təsəllütünü müfəssəl yazmağa lüzum yoxdur. Zira bu tarix aydındır və hər bir kəsə məlumdur. İbrahimxəlil xan öz atasının yanında, Ağdamda indi “İmarət” adlanan hasarlı bağda mədfun olmuşdur. Onun və ondan sonra olan nəsillərin də qəbirləri dəxi oradadır (Günbəzlərdir). Molla Pənah Vaqifin qəbri isə Şuşa şəhərində, Cıdır düzü adlanan yerdədir. Aşağısında qoşa günbəzlər elə hazırda vardır...” [4, B – 1949].

Həsənəli xan Qaradağı bu əsərlə yanaşı ayrıca Şuşa şəhərindən bəhs edən nəzmlə yazılmış “Qarabağ şəhəri” adlı əsərin də müəllifidir. Əsərdə Şuşa qalasının yeri, coğrafi relyefi, İrəvan, Gəncə, Ağoğlan adlı qala qapıları haqqında məlumat verilir.

Tarixşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq sahələrində yaradıcılıq nümunələri qələmə alan Həsənəli xan Qaradağının elmi-ədəbi potensialı bununla yekunlaşmır. O, dövrünün mətbuat nümayəndələri ilə sıx əməkdaşlıq edir, Şuşada teatr sənətinin inkişafına da yardım edirdi. Qaradağının yaradıcılığında yer alan daha bir sahə folklorşünaslıqdır. XVI əsrin bayatı ustası Sarı Aşığın bayatı və qoşmaları haqqında məlumat verən də məhz Həsənəli xandır. Yüzlərlə atalar sözünü bir yerə toplayan Həsənəli xan həm də gözəl xəttat kimi tanınmışdır. O, daha bir “Qarabağnamə” müəllifi Mir Mehdi Xəzaninin "Kitabi-tarixi-Qarabağ" əsərini şikəstə-nəstəliq xətti ilə köçürmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Mir Möhsün Nəvvab. Təzkireyi-Nəvvab. – Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, 660 s.
2. Məhəmməd Qaradağski tərəfindən 1973-cü ildə tərtib edilmiş kitabça (AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, məş., inventar № 37409)
3. Çernyayevski A.O.Vətən dili, I hissə, Faksimil nəşr. Tərtib və transfoneliterasiya edən, ön söz, qeyd və şərhlər, sözlük və cədvəllərin müəllifi: Vüqar Qaradağlı. CBS, Bakı, 2007. 740 s.
4. Həsənəli xan Qaradaği, “Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və övzaları” AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, şifrə B – 1949/3574, 11844